

Ádám Nádasdy: PAHA BUDENZ

(“A gonosz Budenz”, *Élet és Irodalom* LIV (2010): n:o 17, 30.4.2010; <http://www.es.hu/?view=doc:25741>)

Budenz ei ollut ollenkaan paha mies. Hän oli kunniallinen tutkija ja oivallinen kielitieteilijä: kuivan asiallinen positivistinen tiukinta lajia. Tällä hän hankki itselleen runsaasti vihollisia (ja hankkii niitä yhä). Romanttinen puolellemme näkee asian mielellään niin, että kuiva asiallisuus on jotenkin kuin ensimmäinen askelma kohti pahuutta: asiallinen → kiihkoton → tunteeton → kylmä → paha. Ja tämä on vasta pulmista pienin. Tilannetta pahentaa se, että Budenz oli saksalainen, kansamme vanhoja vihollisia, ja sekini viittaa pahuuteen: saksalainen → kurinalainen → lainkuulijainen → armoton → paha. Hänen puolustukseksi voi mainita, että hän eli koko aikuisikänsä Unkarissa, kirjoitti ja opetti unkarin kielellä, käytti nimeään unkarilaisessa muodossa Budenz József, pääsi Unkarin Tiedeakatemiaan jäseneksi (kirjeenvaihtajajäsen 1861, varsinainen jäsen 1871); mutta tärkeintä on, että hän lopullisesti todisti unkarin kielen suomalais-ugrilaisen alkuperän.

Kaiken tämän sanon siksi, että äskettäin pidin esitelmää unkarilaisille äidinkielenopettajille kielitieteen kysymyksistä, kun yksi kuulijoista nousi kommentoimaan: hän oli lukenut, että suomalais-ugrilainen alkuperä ei pidä paikkaansa, tämän teorian on nimittäin kehitellyt eräs saksalainen pelkästään katalasti unkarilaisia nöyryyttääkseen, suomalais-ugrilaiset kansat kun eivät ole ollenkaan hienoja tai kunniakkaita sukulaisia. Tämä saksalainen – näin kuulijani – oli kätyri, joka Habsburgien toimeksiannosta loi koko suomalais-ugrilaisen teorian, ja sitä me unkarilaiset olemme pitkään saaneet kestää ja kärsiä, mutta nyt on aika heittää tuo ies harteiltamme ja etsiä aidompi ja arvokkaampi alkuperäselitys itsellemme

Juuri niin

Joseph Budenz (1836-1892), yksi Unkarin kielitieteen suurista nimistä, syntyi Saksassa ja opiskeli kielitiedettä Göttingenin yliopistossa 1850-luvun puolessavälissä, aikansa suurimpien mestarien johdolla. Noihin aikoihin kielitiede kehittyi ennennäkemättömällä tavalla, ja kohta ruvettiin mitä moninaisimpiin maailman kieliin soveltamaan vasta kehiteltyä ns. nuogrammaattista menetelmää, jolla päästiin kauemmaksi kuin kulttuurinen muisti ulottuu, jopa kolmen-neljätuhannen vuoden takaisin aikoihin. Tämä historiallis-vertaileva menetelmä merkitsee, että nykykieliä (tai vanhempia kirjoitettuja kielenmuistomerkkejä, missä sellaisia on) vertailemalla, tarkasti määritellyin keinoin pystytään hyvin suurella todennäköisyydellä sanomaan, ovatko kyseiset kielet sukua keskenään, ja näiden tietojen avulla pystytään myös palauttamaan kielet pykälää paria varhaisempaan vaiheeseen, kyseisten kielten yhteiseen kantakieleen. (Tätä kutsutaan rekonstruktioiksi.)

Sitä, ovatko kyseiset *kansat* sukulaisia, emme tietenkään pysty toteamaan. Kielitiede ei tällaiseen sovellu, vaikka historian tutkijat – paremman puutteessa – usein sanovatkin, että jos kaksi ihmisryhmää puhuu keskenään sukua olevia kieliä, ne luultavasti ovat myös biologisesti sukua keskenään. Kielitiede tuolloin myhähtelee ja nyökyttelee: niinpä niin, niin varmaan, miksipä ei. Sitä, että suomalaiset ovat unkarilaisten sukulaisia, ei siis sano kielitiede (siihenhän tarvittaisiin biologian tai historian tutkimusta). Kielitiede sanoo vain – mutta sen se sanoo vastaansanomattomasti! – että suomen ja unkarin kieli ovat sukua toisilleen ja polveutuvat yhteisestä suomalais-ugrilaisesta kantakielestä. (Mainittakoon, että 1900-luvulla tämä sukulaisuus on laajennut entisestään, sillä suomalais-ugrilaisien kielten lisäksi samaan perheeseen kuuluvat samojedikieliset, ja tätä koko kieliperhettä kutsutaan uralilaiseksi. Unkari on siis nykytermillä uralilainen kieli, ja tällä kannalla on myös kansainvälinen alan kirjallisuus.)

Kumpi oli ensin, kana vai kala?

Budenzilla oli yliopistossa muutamia unkarilaisia tovereita, joiden avulla hän rupesi opettelemaan unkarin kieltä. Kohta hän huomasi, että unkarin kielen sukulaisuussuhteita ei kielitiede ollut vielä selvittänyt, ja siinä olisi hänelle, alan nuorelle asiantuntijalle, jännittävä tutkimusalue. Hän muutti Unkariin, opiskeli unkarin kielen ja ryhtyi panemaan unkarin kielen mahdollisia sukulaisia järjestykseen. Vakavasti otettavia sukulaisehdokkaita on kaksi, turkkilaiskielet ja suomalais-ugrilaiset kielet, sillä näiden kahden kieliperheen aineksia on unkarin kielen vanhimmassa sanastossa runsaasti. *Ész* ‘järki’ on turkkilainen sana, *agy* ‘aivot’ suomalais-ugrilainen. *Szék* ‘tuoli’ on turkkilainen, *ágy* ‘vuode’ suomalais-ugrilainen. *Tyúk* ‘kana’ on turkkilainen, *hal* ‘kala’ suomalais-ugrilainen. Jos unkari on turkkilaiskieli, sen sukulaisia ovat nykyturkki, tataari, tšuvassi, uiguuri, baškiiri, kirgiisi jne. Jos unkari on suomalais-ugrilainen kieli, sukulaisia ovat mansi, hanti, komi, suomi, viro ynnä muut.

Kysymys kuuluu siis: onko unkari turkkilaiskieli, jossa on runsaasti suomalais-ugrilaista ainesta, vai suomalais-ugrilainen kieli, jossa on runsaasti turkkilaisista ainesta? (Täytyy huomauttaa, että kaikki muut mahdolliset sukulaisuussuhteet ovat harrastelijamaista haaveilua, osaksi jo historiallisten ja maantieteellisten etäisyyksien takia, mutta ennen kaikkea siksi, että muihin kieliin vertailemalla ei voida osoittaa selviä äännevastavuuksia ja säännöllisiä eroja.) Budenz arveli aluksi, että unkari kuuluisi turkkilaiskielten ryhmään, mutta työn edetessä hän

vakuuttui siitä, että unkari on suomalais-ugrilainen kieli. Tämä tietenkin merkitsi, että kaikki nuo muinaiset turkkilaisperäiset sanat olisivat unkarissa lainasanoja, suomalais-ugrilaiset taas omaa ikivanhaa perua. Tätä tukee kaksi seikkaa: Ensinnäkin suomalais-ugrilaiset sanat merkitsevät perusluontoisempia, välttämättömämpiä asioita – *él* ‘elää’, *hal* ‘kuolla’, *megy* ‘mennä’, *tud* ‘tietää, tuntee’, *én* ‘minä’, *ez* ‘tämä’, *hol* ‘missä’, *itt* ‘tässä’, *vas* ‘rauta’, *víz* ‘vesi’, *mély* ‘syvä’, *kettő* ‘kaksi’, *három* ‘kolme’ jne. – turkkilaisperäiset sanat taas, ainakin yleensä, heijastavat korkeampaa sivistystasoa: *gyapjú* ‘villa’, *betű* ‘kirjain’, *búza* ‘vehnä’, *ok* ‘syy’, *gyárt* ‘valmistaa’, *ír* ‘kirjoittaa’, *szűcs* ‘turkkuri’, *gyón* ‘ripittäytyä, tunnustaa’, *ól* ‘sicolätti’, *eke* ‘aura’, *saru* ‘sandaali’, *oroszlán* ‘leijona’ jne. Tämä ero näkyy myös äsken mainituissa esimerkeissä: ‘aivot’, ‘vuode’ ja ‘kala’ ovat alkeellisempia ja perusluontoisempia asioita tai käsitteitä kuin ‘järki’, ‘tuoli’ ja ‘kana’.

Toiseksi suomalais-ugrilaista alkuperää tukee se, että jos unkari olisi turkkilaiskieli, miten hitossa siihen olisi voinut tulla noin paljon suomalais-ugrilaisia aineksia, vieläpä perussanastoa? Turkkilaiskansat olivat suomalais-ugrilaisia mahtavampia, rikkaampia ja kehittyneempiä, korkeammalla sivistystasolla siis. Miksi jonkin turkkilaiskansan tai –heimon olisi tarvinnut opetella tuommoinen määrä sanoja joltain suomalais-ugrilaiselta joukolta, joka vasta on tullut metsästä esiin ja jolle kanat, tuolit ja kirjaimet ovat uusia asioita? Toisin sanoen: jos unkari on suomalais-ugrilainen kieli, silloin on selitettävissä, miksi se omaksui niin paljon turkkilaisperäistä ainesta (se johtui sivistystason erosta!), mutta jos unkari on turkkilaiskieli, on mahdotonta selittää, miksi siihen olisi tullut suomalais-ugrilaisia aineksia, vieläpä aivan perustavia, tuommoinen määrä.

Kaikki tämä on hyvin kiintoisaa, mutta kielisukulaisuutta eivät todista – näin opettaa Budenz – sivilisaation historiaan pohjaavat perustelut. Nehän ymmärtää historianantutkijakin, ei siihen kielitieteilijää tarvita. Olennainen asia ovat sanamuotojen äänteelliset poikkeamat.

Se on sama, koska se on erilainen

Historiallis-vertailevan kielitieteen menetelmiä kokeiltiin ensimmäiseksi kieliin, joiden sukulaisuus näkyy myös “paljaalla silmällä” (esimerkiksi italia ja ranska, tai englantia ja saksa), ja joiden kantakielestäkin on saattanut jäädä todisteita (esimerkiksi latina). Kouluesimerkki, jota vieläkin käytetään kielitieteen “lastentarhaopetuksessa”, on latinan ja sen tyttärien, romaanisten kielten välinen suhde. Kuten kuka hyvänsä näkee, italian *monte*, romanian *munte*, ranskan *mont* ja espanjan *monte* ovat sukua toisilleen ja kaikki polveutuvat latinan muodosta *monte* (aiemmin *mons*). Sitten seuraa vaikeampia esimerkkejä: portugalin *cheio* ja romanian *plin* ovat sukua keskenään, sillä molemmat ovat latinan *plenu(m)* ‘täysi’ –sanan odotuksenmukaisia jatkajia – ja silti *cheio* ja *plin* eivät ollenkaan muistuta toisiaan. Kun vertaillaan samoja äänteitä sisältäviä sanoja, selviää, että latinan sananalkuisesta *pl*-äänneyhtymästä tulee portugalissa aina *ch*-, painollinen *e* muuttuu aina *ei*:ksi ja vokaalienvälinen *n* katoaa aina. Romaniassa taas *en*-äänneyhtymästä tulee aina *in* ja adjektiivien loppu-*u* putoaa pois. Kumpikin kieli on siis noudattanut omia “äännelakejaan”, ja tämä johtaa auttamatta siihen, että tämän sanan kohdalla säännönmukaiset muutokset ovat yllättäen vieneet saman sanan edustumat näin kauaksi toisistaan.

Budenz todisti suomalais-ugrilaisen kielisukulaisuuden aivan samanlaisten periaatteiden avulla. Unkarin *ég* ‘taivas’ –sanan tarkkoja vastineita ovat suomen *sää* ja komin *syn* ‘ilma’, joiden yhteiseksi kantamuodoksi voidaan rekonstruoida **sänke*; unkarissa sitten sananalkuinen *s*- katoaa, *nk*-yhtymästä tulee aina *g* ja niin edelleen. Voitte pyöritellä päätänne: sanathan näyttävät ihan erilaisilta! Niin juuri, mutta se ei olekaan ratkaisevaa. Eivät portugalin *cheio* ja romanian *plin* myöskään muistuta toisiaan. Olennaista ei ole samankaltaisuus – tämän oppi Budenz Göttingenissä mestareiltaan – vaan toistuva, ennustettava poikkeavuus, ammattitermillä äännevastaavuus. Suomen ja unkarin sukulaisuutta ei todista se, että unkarin *szau*na on suomeksikin *sauna*!

Jos se oli sekaisin päästään

Paholainen ei koskaan nuku, eikä nukkunut myöskään 1800-luvun puolessavälissä. Entäpä jos paha Budenz tosiaankin oli Habsburgien salaisen palvelun värväämä agentti? Emmehän ole olleet seuraamassa hänen elämänsä joka hetkeä. Ehkä hän meni sekaisin päästään, velkaantui korttipelissä. Teki lapsen jollekin tyttöraukalle. Virtsasi keisarin muotokuvan päälle. Ja sitten hänet kiristämällä pakotettiin unkarilaisten vihollisena kehittämään tieteellinen todistus suomalais-ugrilaiselle kielisukulaisuudelle!

Kuvitellaanpa vertailun vuoksi, että Galileista paljastuisi, että hän olikin turkkilaisten agentti, jonka sulttaani oli palkannut tähtitieteen ja fysiikan tutkimuksillaan horjuttamaan katolisen kirkon valtaa. En pidä tätäkään kovin todennäköisenä, mutta kukapa tietää? Ihmisiä olemme kaikki, miksi juuri hän olisi ollut moitteeton? Mutta vaikka näin olisi ollutkin, veisikö se tieteellisen pohjan Galilein tutkimustuloksilta? Selvästikään ei. Hänen kokeensa ja todistuksensa ovat toistettavissa nykyäänkin ja johtavat samoihin tuloksiin. Ne eivät ole riippuvaisia henkilöstä, ja tätä kutsutaan objektiiviseksi tieteeksi, englanniksi *science*. Galilei havaitsi muun muassa, että

gravitaatiokiihtyvyyys ei riipu kappaleen painosta, eli jos heitämme pianon ikkunasta, se tömähtää maahan samassa ajassa kuin kukkaruukku. Tämä on tärkeää siksi, että maallikon arkijärjellä herkästi ajattelisimme toisin, eli että piano putoaa kukkaruukku nopeammin. Toisin sanoen: Galilein havainnot, vaikka hän olisi tehnyt ne viikkain ja väärin aikomuksin (mitä en suinkaan usko) ja vaikka ne ovat arkijärjen vastaisia, pitävät paikkansa.

Aivan samoin on Budenzinkin laita. Täytyy vain ymmärtää, että historiallis-vertaileva kielitiede on sekin oma tieteenalansa. Vaikka Budenz olisi tehnyt havaintonsa jollain katalalla perusteella, se ei muuta niiden objektiivista pätevyyttä, sillä suomalais-ugrilainen *nk*-äänneyhtymä edustuu siinäkin tapauksessa unkarissa *g*:nä (suomen *tunkea* = unkarin *dug*, suomen *hanka* = unkarin *ág*).

Riemuvoitto ja murhenäytelmä

Tuon esitelmäni kommentoijan mielestä unkarin suomalais-ugrilaisen tai uralilaisen sukulaisuuden voi asettaa kyseenalaiseksi siksi, että sen todistanut kielentutkija oli muukalainen. Tämä on tietysti typerää, mutta asiassa on vielä mielenkiintoisempi puoli: ne, jotka ajattelevat näin, eivät pidä kielihistoriaa objektiivisena, harjoittajastaan riippumattomana tieteenä (kuten vaikkapa meteorologia) vaan jonakin sellaisena, missä ilmenevät sen tekijöiden inhimilliset tai poliittiset mielipiteet, tunteet, katalat (tai ylevät) tarkoitusperät. Toisin sanoen he uskovat, että kielihistoria on narratiivi, kertomus. Tarina, jonka voi esittää niin tai näin, josta voi nostaa esiin sitä tai tätä, joka siis on manipuloitavissa. Historia on tosiaankin kertomusta, siinäkin saman tapahtumasarjan voi esittää riemuvoittona tai murhenäytelmänä, ja usein käykin niin, että kahden keskenään kiistelevän valtion historian tutkijat – kuka minkäkin tunteen tai poliittisen pyrkimyksen vaikutuksesta – kuvaavat niiden yhteisen historian tapahtumia aivan päinvastaisina asioina.

Mutta kielitiedepä ei ole mikään kertomus. Se joko toimii tai ei (ja jos ei, on löydettävä uusi ratkaisu). Jos se on hyvin tehty, silloin tekijän persoonasta riippumatta toisetkin pääsevät samojen esitettyjen seikkojen perusteella samaan tulokseen. Tottakai kielitiede toimittaa ilomieliin tietoja myös historian kertomusten palvelukseen, vähän niin kuin arkeologiakin. Arkeologia on myös objektiivinen tiede, joka käsittelee konkreettisia asioita (kummalle puolelle vainajan viereen miekka haudattiin, miten kauas toisistaan kivet on sijoitettu, jne.). Historioitsijan tehtävä (ja historioitsijan vapaata saalista) on sitten tulkita tämä kaikki, asetella se houkuttelevaan ja inhimillisesti uskottavaan tapahtumaketjuun ja osoittaa, onko tämä meidän kannaltamme hyvä vai paha asia. Budenz, tuo nuhteeton ihminen ja kansainvälisen tason kielentutkija, ei piitannut siitä, mikä meille on hyväksi ja mikä pahaksi: häntä kiinnosti vain unkarin kieli.

Lämpömittari on lämpömittari

Toisen maailmansodan jälkeen Saksoilla ei pitkään ollut virallista rauhansopimusta, ja siksi Länsi-Saksa ei virallisesti tunnustanut Neuvostoliiton 1945 Oder- ja Neisse-jokiin vetämää Saksan ja Puolan välistä rajaa eikä varsinkaan DDR:ää, koska se ei ollut syntynyt kansan vapaasta tahdosta. Siksi Länsi-Saksan television säätiedotuksissa käytettiin karttapohjaa, joka katkesi kuvaruudun reunaan idässä jossain Poznańin kohdalla ja johon ei ollut merkitty minkäänlaisia rajoja. Neuvostoliitto ja sen marionetti DDR protestoivat tästä jatkuvasti, väittäen karttaa valheeksi, aggressioksi, tosiasioiden vääristelyksi jne. Mutta säätiedotusta itseään ne eivät koskaan moittineet, eivät koskaan väittäneet, että Länsi-Saksan meteorologit olisivat ennustaneet DDR:n ja kiisteltyjen Puolan alueiden kohdalle huonompaa säätä, väärää lämpötiloja tai sademääriä. Rajoja, sotaa ja rauhaa käsittelevät kertomukset kiistelivät keskenään. Eivät lämpömittarit.